

*Edice a materiály***Sovětský pohled
na československou novou vlnu***(Úvod k edici)*

Ruské archivy byly, jsou a nějakou dobu ještě určitě budou pro většinu badatelů nedostupné. Nejde jen o složitý systém „bumáček“, který každého trochu nedůtklivějšího zájemce dokonale vyvede z rovnováhy, ale především o ochotu ruských oficiálních míst „odtajnit“ příslušné dokumenty, ačkoliv od jejich vzniku již uplynulo zákonných třicet let. Přitom důkladné poznání pramenů ukrytých v depotech ruských archivů je naprosto nezbytným předpokladem pro práci každého, kdo by se chtěl seriózně věnovat studiu moderních dějin Východní Evropy.

Dokument sovětského velvyslanectví o československé kinematografii z roku 1968 je v tomto smyslu výjimkou. Podařilo se jej získat v Ruském státním archivu nejnovějších dějin jen díky mimořádné vstřícnosti ruských archivářů již v roce 1993. Nyní je uložen v Archivu Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.

Původcem dokumentu byl první tajemník sovětského velvyslanectví v Praze, V. Žuravlev, který jej poslal do Moskvy na pět různých míst: do oddělení Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu (dále ÚV KSSS) pro evropské socialistické země, do oddělení kultury ÚV KSSS, na Ministerstvo zahraničí SSSR, Výboru pro kinematografii při Ministerstvu kultury SSSR a na oddělení kulturních styků Ministerstva zahraničí SSSR. Z tohoto prostého výčtu je patrné, jaký význam přikládal tehdejší sovětský režim dění na československé kulturní frontě a jak detailně byl o něm informován.

Na první pohled čtenáře překvapí ostrý hodnotící tón, se kterým se sovětský diplomat pustil do své práce. Oproti podobným dokumentům z provenience KSČ je v něm značně zvýrazněna protirežimní role filmových tvůrců. Žuravlev je rozdělil do několika různých skupin, zpravidla podle množství a míry „protisocialistických“ motivů v jejich filmech. Největší výhrady měl k filmům Jana Němce a Věry Chytilové (DÉMANTY NOCI, O SLAVNOSTI A HOSTECH, SEDMIKRÁSKY), které obvinil z propagace existencialismu a „odsuzování socialistické společnosti“. Podobné měřítko uplatnil autor také v oddílech věnovaných filmové kritice, spolupráci filmových tvůrců se západními producenty, organizaci výroby filmů nebo Svazu československých filmových a televizních umělců.

Žuravlevův text tvoří významný doplněk k dokumentům z fondů archivu ÚV KSČ, vydaným již dříve v Ústavu pro soudobé dějiny¹⁾ a také v *Iluminaci*.²⁾ Pozorný čtenář si tak může utvořit poměrně přesnou představu o tom, jak se oba režimy dívaly na československou novou vlnu a jak se s jejími původci vypořádaly po sovětské invazi.

V jakém dějinném kontextu však Žuravlev editovaný dokument psal? Jak došlo k tomu, že ve vzorovém sovětském satelitu, za který bylo Československo pokládáno až do začátku šedesátých

1) Jarmila Cysařová, *FITES a moc. První léta Svazu československých filmových a televizních umělců*. Praha 1997.

2) *Dokumenty z archivu ÚV KSČ*. „Iluminace“ 9, 1997, č. 1, s. 162 – 201. K tomu viz Jiří Hoppa, *Normalizace a československá kinematografie*. Tamtéž, s. 157 – 161.

let, vzniklo tak významné umělecké hnutí? V krátké rekapitulaci si připomeňme nejdůležitější fakta.

Na začátku šedesátých let se československý komunistický režim ocitl v mimořádně složité situaci. Soustavné hospodářské potíže přerostly v letech 1962 až 1964 v otevřenou ekonomickou krizi, která reálně snížila životní úroveň obyvatelstva. Ve stejné době – v souvislosti s vývojem v Sovětském svazu – vznikla stranická rehabilitační komise, která záhy zveřejnila nejkřiklavější případy justičních zločinů let padesátých. To vedlo jednak k oslabení základních opor režimu, hlavně bezpečnosti, soudů a komunistického aparátu, jednak k zpochybnění oficiální ideologie. Vedení vládnoucí strany, vystrašené prohlubujícími se ekonomickými disproporcemi, bylo přinuceno hledat cestu z krize a poněkud uvolnilo přísný dohled nad společností. Nespokojení a dlouho umlčovaní občané okamžitě využili dočasného rozkolísání systému a v rámci importovaného boje proti „dogmatismu“ a „kultu osobnosti“ rozpoutali velkou vlnu společenské kritiky. Současně, jako specifický jev společenského vývoje šedesátých let, začalo vznikat tzv. reformní hnutí, které se během krátké doby stalo všudypřítomným fenoménem.

Hlavním důvodem vzniku reformního hnutí byla každodenní osobní zkušenost s československým komunistickým režimem, který nedokázal bez problémů zajistit ani ty nejzákladnější potřeby obyvatelstva. Důležitým impulsem k prudkému rozvoji hnutí se stala nejprve připravovaná a v roce 1965 prosazená ekonomická reforma, jejíž zásady předpokládaly tržní vztahy mezi socialistickými podniky a měnily dosavadní model řízení národního hospodářství. K reformnímu hnutí brzy patřili zastánci rozličných ideových proudů, jež spojovala snaha o urychlenou změnu politického systému. Je přirozené, že si tuto změnu různé skupiny aktivistů představovaly různě, ovšem všechny se vyznačovaly větší či menší mírou opozičních tendencí vůči režimu. A tak se mezi příznivce reformy počítali lidé režimem perzekvovaní i privilegovaní, komunisté i nekomunisté, staří i mladí, vzdělaní i nevzdělaní, Češi i Slováci atd.

Ačkoli reformní hnutí jako celek nemělo a ani nemohlo mít pevnou (institucionální) strukturu, vytvořilo si síť ideových center, která spolu konzultovala své další kroky a vzájemně se podporovala.³⁾ Komunistické vedení, paralyzované neschopností a lavírováním prvního tajemníka ÚV KSČ a presidenta Antonína Novotného, se sice nevzdávalo bez boje (studentské majáles, perzekuce některých spisovatelů po IV. sjezdu Svazu československých spisovatelů, strahovské události, soudní proces s Janem Benešem a Pavlem Tigridem), vcelku však nedokázalo tak soustavnému náporu opozičních a svobodomyslných tendencí ve společnosti vzdorovat, ztrácelo schopnost prosazovat svá rozhodnutí a režim se pozvolna liberalizoval.

Přirozenými ideovými centry hnutí se staly společenské a zájmové organizace Národní fronty, v nichž i přes dlouholetou komunistickou perzekuci přetrvávalo intuitivní povědomí o hodnotách svobodné občanské společnosti. Zvláště výrazně se na straně reformy angažovaly také ústavy Československé akademie věd, některá vysokoškolská pracoviště a hlavně malé, ale relativně vlivné kulturní svazy, zastupující československou tvůrčí inteligenci. Například Svaz československých spisovatelů, vybaven vnitřní strukturou politické strany a zároveň silným materiálním zázemím, dokázal už v polovině šedesátých let účinně bojovat s komunistickým mocenským aparátem a stal se tak první relativně svébytnou složkou rodící se občanské společnosti, organizací, která přestala být „převodovou pákou“.⁴⁾ Časopis Svazu – Literární noviny – vycházející ve statisícovém nákladu (v únoru 1967 činil náklad 135 tisíc výtisků), se neomezoval jen na literárně-vědná témata a do jisté míry suploval roli opozičního politického listu. Událostí s mimořádným vlivem na veřejné mínění se stal IV. sjezd Svazu (červen 1967), na němž došlo k dramatické

3) Karel Kaplan, *Československo v letech 1967 – 1969*. Praha 1993, s. 6.

4) Antonín J. Liehm, *Od kultury k politice*. In: *Systémové změny*. Köln 1972, s. 176.

názorové konfrontaci mezi oficiální komunistickou delegací, vedenou ideologickým tajemníkem ÚV KSČ Jiřím Hendrychem a některými demokraticky smýšlejícími spisovateli (viz zmínky v editovaném dokumentu).

Podobné tendence se projevíly také mezi filmovými tvůrci, kteří v roce 1965 založili Svaz československých filmových a televizních umělců (FITES) formálně jako součást systému Národní fronty, ve skutečnosti však na obranu svých uměleckých a ideových zájmů proti zvůli režimních cenzorů.⁵⁾ Nejinak tomu bylo i na vysokých školách, kde se v polovině šedesátých let začalo jednak v Československém svazu mládeže, jednak okolo fakultních časopisů a neoficiálních sdružení posluchačů formovat silné studentské hnutí.

Je přirozené, že ani komunistický aparát nezůstal vůči takovému společenskému vývoji imunní. Některé jeho součásti se staly významnými bojovníky za reformu a v celém aparátu, od nejnižších po nejvyšší složky, se zhruba od poloviny šedesátých let začaly zřetelně vydělovat dva odlišné názorové proudy. První „konzervativní“, jehož hlavním představitelem byl první tajemník a prezident Antonín Novotný, počítal s obnovou represivních funkcí režimu a s ukončením liberalizačních tendencí ve společnosti i za cenu mocenského konfliktu. Druhý „progresivní“ nebo také „reformní“ proud spojoval všechny příznivce změn, přičemž v daném momentu bylo lhostejné, jaké změny měli na mysli. Důležitý byl odmítavý postoj k prezidentu Novotnému a jeho „družině“ (jak ji trefně pojmenoval spisovatel Jan Procházka). V jednom šiku se tak ocitli upřímní reformátoři, kteří usilovali o opravdu hlubokou demokratickou reformu stávajícího společenského systému, přes dlouholeté aparátníky s představou pouhých kosmetických úprav režimu až k oportunistům, cítícím svoji příležitost v pádu prezidenta. Na zasedání ÚV KSČ na přelomu let 1967/1968 přerostl boj obou názorových proudů v otevřený konflikt, který vyvrcholil odchodem Antonína Novotného z funkce prvního tajemníka ÚV KSČ. Z boje, do kterého zasáhl osobní účastí i vůdce sovětského impéria Leonid Brežněv dnes již proslulou větou „Eto vaše dělo“, vyšla vítězně „reformní“ frakce, která na nejvyšší mocenský post prosadila dosud nepříliš známého a vyhraněného Alexandra Dubčeka.

Ani po této změně však nedošlo k okamžitému obratu. Účastníci zasedání svorně zachovali mlčenlivost a z nic neříkající rezoluce v Rudém právu se dal vyčíst pouze fakt, že jednoho aparátníka nahradil druhý (Dubček byl od roku 1963 prvním tajemníkem Ústředního výboru Komunistické strany Slovenska), přičemž Novotný stále zůstal prezidentem republiky. Veřejnost proto zatím zůstávala v klidu a nevěnovala dění v mocenských strukturách žádnou pozornost. V „kuloárech“ to však vřelo. Iniciativy se chopili především spisovatelé, filmoví tvůrci a studenti, tedy ty složky občanské společnosti, které proti režimu bojovaly již v předchozím období. Následovali je někteří radikálnější představitelé komunistického aparátu, jež dráždila nehybnost nového vedení a kompromisní ráz řešení krize, například Josef Smrkovský, Ota Šik či Václav Slavík. Díky nim se ve sdělovacích prostředcích na konci ledna a v únoru 1968 objevily informace o pravé podstatě konfliktu na zasedání ÚV KSČ i o „deformacích socialismu“, jak byly aparátnickým žargonem označovány zločiny režimu uplynulých dvaceti let. Pozvolna se odevšad začalo ozývat volání, aby ústřední výbor řekl lidem „pravdu o lednu“. Toho využili znovu spisovatelé a umělci, kteří ještě zvýšili svůj nátlak na nejisté a rozkolísané komunistické funkcionáře (bylo právě po malém palácovém převratu a nikdo dopředu nevěděl, na kterou miskou vah se přikloní štěstí) a kategoricky požadovali – alespoň – zrušení cenzury. Takřka celá tvůrčí inteligence měla totiž po celá šedesátá léta konflikty s Ústřední publikační správou při ministerstvu vnitra (jak se cenzurní úřad nazýval). Ve hře byl také stále prezident Novotný se svojí družinou, který se naopak snažil s pomocí továrních dělníků a příslušníků Lidových milic (ozbrojená složka KSČ) posílit svoji pozici a zformovat linii odporu proti „liberalismu“. Schylovalo se k druhému kolu boje mezi „konzervativní“

5) Viz J. Cysařová, c. d.

a „reformní“ frakcí uvnitř komunistického aparátu, když tu náhle přišla zpráva o emigraci Jana Šejny, významného prominenta režimu a osobního přítele presidentova syna. Z případu Jana Šejny se okamžitě stal případ Antonína Novotného.

Nová stranická garnitura naprosto neměla v úmyslu zamést celou věc pod koberec, jak to bylo v podobných situacích obvyklé. Celkem logicky chtěla využít Šejnovy aféry k diskreditaci Novotného a jednou provždycky tak „vyřídit“ nepohodlného presidenta a jeho lidi. Rovněž počítala s tím, že získá sympatie veřejnosti, neboť Novotný pro většinu československých občanů ztělesňoval zvlášť a bohorovnost byrokratické mašinérie komunistického režimu. V zákulisí politických sekretariátů zatím stále probíhala jednání s tvůrčí inteligencí, kterou již nebylo možné jen tak ignorovat díky jejímu vlivu a popularitě a která naléhavě žádala rozsáhlejší občanské svobody – v první řadě svobodu tiskovou a shromažďovací. Z uvedených důvodů se Dubčekovo vedení rozhodlo změnit pravomoci Ústřední publikační správy, respektive k 29. únoru 1968 zastavilo její činnost. Jinými slovy, komunisté po dvaceti letech zrušili cenzuru a začali připravovat novelu tiskového zákona, v němž by již cenzura neměla místo. Současně poskytli novinářům dostupné informace o Šejnově případu, aby sdělovací prostředky mohly zahájit protinovotnovskou kampaň. Je přirozené, že se tisk, rozhlas a televize okamžitě chopily nabízené příležitosti a přesně podle předpokladu, nejprve na Šejnově případu, ukázaly zkorumpovanost a celkovou amorálnost předchozího vedení, což vedlo až k odstoupení Antonína Novotného (22. března) a s ním spjatých funkcionářů. Lidé měli každý den možnost číst, slyšet a vidět nové a nové, neuvěřitelně svobodomyslné příspěvky, z nichž některé pocházely z nejvyšších sfér mocenské pyramidy. Pro občany nebylo důležité, že zrušení cenzury mělo v první řadě sloužit k vyřešení frakčního boje uvnitř KSČ a svým zájmem a vlastní aktivitou podněcovali novináře, aby psali stále otevřeněji a kritičtěji. Vysokou popularitu si okamžitě získaly především znovuobnovené Literární listy, dále deník Práce, týdeník Reportér nebo daleko nejradikálnější periodikum Pražského jara, časopis Student.

Nástup sdělovacích prostředků byl tak rychlý, že už v březnu 1968 bylo možné hovořit o znovuzrození nezávislého veřejného mínění. Tomu odpovídala i poptávka po tiskovinách všeho druhu: např. dne 20. března 1968 občané v Praze zakoupili 557 192 výtisků deníků, tedy všechny dostupné exempláře.⁶⁾ Tisk, rozhlas a televize tak záhy překročily mez, která byla pro nové komunistické vedení účelná; to však již nemělo ani sílu, ani nástroje, kterými by mohlo zastavit jejich rostoucí vliv. Sdělovací prostředky se (téměř na den po dvaceti letech) vymkly kontrole komunistického aparátu a začaly plnit a až do sovětské invaze v srpnu 1968 plnily úlohu opoziční síly vůči KSČ.

Tento vnitropolitický vývoj přirozeně zachytilo sovětské velvyslanectví v Praze (nehledě na početnou promoskevskou agenturu uvnitř KSČ a státních orgánů), jak o tom píše Žuravlev v úvodu editovaného dokumentu. Události v Československu vzbudily nejprve rozpaky a pak nelibost v okolních komunistických státech, především v Sovětském svazu, Polsku a východním Německu. Proto byla už na 23. března svolána konference vedoucích představitelů komunistických stran vlád šesti zemí (Sovětského svazu, Polska, východního Německa, Maďarska, Bulharska a Československa), na které byla delegace vedená Dubčekem podrobena ostré kritice ze strany svých spojenců, hlavně v souvislosti s mírou tiskové svobody. A protože se českoslovenští komunisté ani v průběhu dalších pěti měsíců nepodřídili sovětskému diktátu, nepřikročili k násilnému potlačení nezávislých aktivit občanské společnosti a nechávali událostem v zemi víceméně volný spád, přijali kremelské vládcí adekvátní opatření: vojensky okupovali Československo.

Jiří Hoppe

6) Karel Bartošek, *Občanská společnost v Československu a revolta roku 1968*. In: *Acta contemporanea: K pětadesátinám Viléma Prečana*. Praha 1998, s. 18.

Archeografický úvod

Publikovaný dokument pochází z Ruského státního archivu nejnovějších dějin v Moskvě a jeho kopie je uložena v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Vznikl jako podkladová zpráva sovětského velvyslanectví, čemuž také odpovídá jeho formální úprava. Dokument je psán na psacím stroji s azbukou. Úvodní stránka dokumentu nese stopy archivního zpracování, ať již jde o registrační razítko či rukopisné poznámky archiváře.

Dokument je v edici vybaven záhlavním registrem, údajem o archivním uložení a dvojím poznámkovým aparátém umístěným na konci dokumentu. Textové (abecední) poznámky obsahují vnější popis dokumentu, zatímco věcné (číselné) poznámky vysvětlují další souvislosti a citují či odkazují na další prameny.

Přetištěný text je překladem z ruštiny. První revizi textu provedla překladatelka Jana Váchová, která se specializuje na podobný typ dokumentů. Editor opravil zjevné chyby v názvech filmů, které pravděpodobně vznikly nepřesným překladem do ruštiny. Sjednotil chybné či zavádějící označení pro Svaz československých filmových a televizních umělců a nahradil je buď plným názvem nebo zkratkou FITES. Hranatými závorkami vyznačil jednak grafickou úpravu dokumentu, jednak ojedinělé zásahy do textu.

J. H.